

SO‘Z SEMANTIKASIDA IJTIMOIIY CHEKLOVLAR

Olimova Laylo Samandar qizi

Samarqand davlat pedagogika instituti

tillar fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi

3 - bosqich talabasi

Ilmiy rahbar : **Erbo‘tayeva Shalola**

Annotatsiya: So‘z semantikasida ijtimoiy cheklovlar masalasi tilshunoslikda ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi. Xususan, har bir til birgina grammatik tizim yoki so‘z boyligi bilan emas, balki uning jamiyat hayotiga, ijtimoiy-tarixiy tajribasiga, milliy mentalitetiga muvofiq shakllangan ko‘p qirrali semantik chegaralar tizimi bilan o‘ziga xoslik kasb etadi. So‘zning semantikasi jamiyat a‘zolari uchun nafaqat ma’no nuqtayi nazaridan, balki ularning bir-biriga bo‘lgan munosabati, qadriyatlari va axloqiy me‘yorlariga muvofiq holda ham bir qancha chegaralar, ya’ni cheklovlarni o‘z ichiga oladi. Til ijtimoiy hodisa bo‘lib, uning faoliyatida turli jamiyat qatlamlari, ijtimoiy-estetik, axloqiy, diniy, madaniy va siyosiy cheklovlar o‘rnatiladi. Bu cheklovlar esa so‘zning yashash muhitini, ishlatilish imkoniyatlarini, ba’zi hollarda esa hatto uning semantik maydonini belgilab beradi.

Kalit so‘zlar: so‘z semantikasi, ijtimoiy cheklovlar, til va jamiyat, semantik chegaralar, axloqiy me‘yorlar, madaniy qadriyatlar, nutq etiketi, rasmiy va norasmiy til, til taraqqiyoti, so‘z ma’nosi

So‘z semantikasi masalasida ijtimoiy cheklovlarni tushunish uchun, avvalo, til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatni chuqurroq o‘rganish zarur. Til jamiyatda ma’lum axloqiy, diniy, siyosiy va madaniy jihatlardan tartiblashtiriladi, boshqacha aytganda, tilda mavjud so‘zlarning ishlatilishi, ularning semantik imkoniyatlari, aynan ana shu ijtimoiy cheklovlar vositasida turlanadi. Masalan, ma’lum bir zamon yoki makonda ijtimoiy munosabatlardagi o‘zgarishlar, ijtimoiy qatlamlar tarkibining o‘zgarishi, yangi ijtimoiy rollarning yuzaga kelishi, axloqiy yoki diniy rioyalar, qadriyatlarning kuchayishi yoki susayishi natijasida tillarda ayrim so‘zlarning ishlatilish doirasi torayadi, ayrim so‘zlar esa

semantik jihatdan qayta talqin qilinadi. Ijtimoiy cheklovlar lingvistik nuqtayi nazardan ko‘rib chiqilganda, ular bir necha qirralarda namoyon bo‘ladi. Eng avvalo, so‘zning ma‘nosi bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy cheklovlar mavjud. Bu holatda, jamiyatda ruxsat etilmagan, aytish nomaqbul yoki taqiqlangan so‘zlarning semantik yuklamalari kamayadi, ularning ishlatilishi esa turli malakalarga hamda odob-axloq tamoyillariga bog‘liq ravishda chegaralanadi. Shu sababli, ayrim so‘zlar orasida “qoralanadigan”, yo‘qolib borayotgan yoki eskirayotgan so‘zlar paydo bo‘ladi. Bunday so‘zlarga jamiyatning ma‘lum davridagi axloqiy normalari, tamaddun darajasi, diniy yoki siyosiy cheklovlar ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, ijtimoiy cheklovlar so‘z semantikasiga ko‘plab noaniqliklar va ma‘no ko‘lamining torayishiga olib kelishi mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, tilning to‘liqligi va boyligini chegaralashga, ayrim ijtimoiy guruhlar tilida esa yashirin yoki noformal kodlarning tarkib topishiga zamin yaratadi. Jamiyatda hukmron bo‘lgan axloqiy-estetik me‘yorlar, yozilgan va yozilmagan qoidalar ham so‘zlarning ishlatilish imkoniyatlarida cheklovlar kiritadi. Masalan, rasmiy uslubga tegishli nutqda ayrim so‘zlar, yanglish yo nomaqbul semantik yuklama bilan talqin qilinadi yoki umuman ishlatilmasligi lozim bo‘ladi. Yana ayrim so‘zlar esa baholi qudrat ishlatilsa-da, ular turli semantik yo‘nalishlarida ijtimoiy qabul qilingan chegaralardan chetlab o‘tmaslik zarurati yuzaga keladi [1].

So‘zlarning semantikasi ijtimoiy cheklovlar tufayli faqatgina til ichidagi nutqiy aktlarda emas, balki umumiy madaniy, axloqiy va siyosiy muhitda ham shakllanadi. Ko‘pincha, yangi ijtimoiy tendensiyalar, zamonaviy qadriyatlar yoki axloqiy standartlardagi o‘zgarishlar tilga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi. Bunday vaziyatlarda so‘zlar semantik jihatdan kengayadi, torayadi yoki umuman yo‘qolib ketadi. Ijtimoiy cheklovlardan kelib chiqib, yangi so‘zlar yoki yangi ma‘nodorlik paydo bo‘ladi. Bunday hodisalarning o‘zi tilda navbatdagi ijtimoiy semantik inqiloblarni yuzaga keltiradi. Ba’zan esa so‘zlar an’anaviy nutq muhitida bo‘lsa-da, ijtimoiy cheklovlar sababli ularning semantik tavsifi o‘zgaradi, ular yuzaki, kinoyali yoki hatto noan’anaviy ma‘no kasb etadi. Bu jihat ko‘proq ijtimoiy-huquqiy tizimlarda, rasmiy va norasmiy muhitlarda, ommaviy axborot vositalari nutqida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ayni paytda, tilning turli qatlamlarida, jumladan, yoshlar, siyosiy, diniy, kasbiy guruhlar nutqida bu cheklovlar o‘z semantik

muqobil variantlarining paydo bo'lishiga olib keladi va natijada umumxalq tili rang-barang va ko'p qavatli semantik tizimga ega bo'ladi [2].

So'z semantikasida ijtimoiy cheklovlar, asosan, nutq etiketi, protokol va urf-odatga asoslanib belgilangan holatlardan kelib chiqadi. Bunday cheklovlar mamlakatdagi axloqiy-axloq normalari, madaniyat, diniy qadriyatlar va boshqa ko'plab omillarga bog'liq holda vujudga keladi. Ijtimoiy cheklovlar natijasida ba'zi so'zlar umumxalq tilidan chetlanadi, eskiradi yoki faqat tor sohada, ayrim guruhlarda ishlatiladigan kasbiy, jargon yoki slang so'zlariga aylanadi. Boshqa tomondan, ba'zi so'zlarga yangi semantik nuanslar, ko'proq kontekstual ma'no yuklanadi. Ijtimoiy cheklovlarning til taraqqiyotidagi roli o'ta muhim. Bunday cheklovlar va ma'lum me'yorlarning mavjudligi tilga aniqlik, ixchamlik va ijtimoiy barqarorlik kiritadi. So'zlarning ishlatilishida adabiy til normalariga qolaversa, axloqiy-axloqiy andozalarga rioya qilinishi natijasida umumtil va guruh tillari hamda kasbiy tildagi so'zlarning o'zaro chegaralari aniklashadi. Bu esa ijtimoiy muhit uchun ma'naviy poklik, jamiyatning axloqiy tamoyillariga sodiqlik va yuksak nutq madaniyati bilan birga, til madaniyatini ham o'stiradi. Bugungi globallashuv jarayonida so'zlar semantikasi har qachongidan ham ko'proq ijtimoiy cheklovlar bilan tartibga solinayotgani kuzatiladi. Tilga kirib kelayotgan yangi atamalar, yangi so'zlar va yangi nutq birliklari jamiyat tomonidan tezda qabul qilinmaydi. Ilgari noma'lum bo'lgan yoki so'roqlanmagan so'zlar zamonaviy kiritmalar sifatida semantik mezonlardan o'tishi, ya'ni tegishli ijtimoiy cheklovlardan joy olishi lozim bo'ladi. Turli ommaviy axborot vositalari, axborot texnologiyalarining rivojlanishi, migratsion va global madaniyatlarning tilga kirib kelishi so'zlar semantikasining ortib borayotgan ijtimoiy cheklovlari haqida yaqqol dalildir. Chunki har xil muhitlardan kirib kelayotgan yangi lingvistik birliklar jamiyat me'yorlari asosida talqin qilinadi, ularga ijtimoiy baho beriladi va natijada yangi semantik chegaralar vujudga keladi [3].

Ijtimoiy cheklovlarning o'zi ham dinamik jarayondir, u doimo o'zgarib, rivojlanib boradi. Jamiyat hayotidagi siyosiy jarayonlar, iqtisodiy islohotlar yoki sotsial muhitdagi o'zgarishlar so'zlarning semantikasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Yangi hayotiy sharoit va ijtimoiy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar so'zlarning semantik jihatdan yangilanishiga turtki beradi. Bunday jarayon natijasida jamiyat uchun noma'qul, yot yoki salbiy baholanuvchi

ma'no va tushunchalar til muhitidan siqib chiqariladi yoki ularning yangi, jamiyatga mos semantik qiyofasi vujudga keladi. O'z navbatida, bu tilning tabiatini, unda so'zlarning tavsifini hamda umumsemantik tizimdagi o'rnini belgilovchi asosiy omil sifatida xizmat qiladi. Bundan tashqari, so'z semantikasi va ijtimoiy cheklovlar o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan murakkab tizimdir. Bu tizim har bir millat, xalq yoki jamiyat uchun betakror va o'ziga xosdir. Chunki har bir jamiyatda o'ziga xos axloqiy-estetik qarashlar, diniy yoki madaniy qadriyatlar mavjud bo'lib, ular tilda aks etgan holda so'zlarning semantik chegaralarini belgilaydi. Ko'p hollarda, ijtimoiy cheklovlar natijasida ba'zi so'zlar rasmiy nutqda, ba'zilari norasmiy yoki og'zaki nutqda, yana birlari esa faqat ma'lum bir guruh doirasidagina keng tarqalgan bo'ladi. Demak, tildagi so'zlarning ishlatilishi, ma'nosining qamrovi va semantik tavsifi bevosita jamiyatning o'z davridagi ijtimoiy cheklovlari va tamoyillaridan kelib chiqib, o'zgarib boradi [4].

Tilshunoslikda so'z semantikasida mavjud bo'lgan ijtimoiy cheklovlarni o'rganish orqali biz jamiyat hayotining tub mohiyati, uning axloqiy, ma'naviy kodlari, insonlar orasidagi munosabatlar, qadriyatlar va axloqiy tamoyillar haqida ham tasavvur hosil qilishimiz mumkin. Bu jihat ayniqsa, zamonaviy jamiyatda til va jamiyat o'rtasidagi kuchli bog'liqlikni isbotlaydi. Chunki biror jamiyatga xos so'z semantikasi o'sha jamiyatning muayyan ijtimoiy qadriyatlari va me'yorlari asosida shakllanadi va ijtimoiy cheklovlar vositasida nutqda ro'yobga chiqadi [5].

Xulosa:

So'z semantikasida ijtimoiy cheklovlar mavjud bo'lishi til va jamiyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni, intizom va ahloqning tilga, til orqali esa jamiyat hayotiga hamda insonlar o'rtasidagi muloqotga bevosita ta'sir ko'rsatishini ko'rsatib beradi. Jamiyatdagi axloqiy, diniy, madaniy, siyosiy me'yor va tamoyillar so'zlarning semantikasida cheklovlarni yuzaga keltiradi va ular orqali tilning mazmuni boyiydi, nuanslarga ega bo'ladi, madaniy qatlamli bo'lib boradi. Bu hodisa jamiyat hayotining har bir jabhasida aks etadi. Tabiiyki, ijtimoiy cheklovlar sababli so'zlar o'z semantik yo'nalishida o'zgaradi, yangilanadi, ba'zilari torayadi yoki kengayadi, yoki hatto jamiyat tilidan butunlay chetlanadi. Shu bois, so'z semantikasining ijtimoiy omillarga bevosita bog'liqligi ham lingvistik, ham sotsiologik, ham madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan chuqur o'rganilishi

zarur bo'lgan dolzarb masalalardan biridir. Bu jarayon jamiyat rivoji, til madaniyati hamda axloqiy me'yorlarning to'g'ri yo'naltirilishida muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurashidov, O. (2020). "So'z ma'nodoshligi va ijtimoiy faktorlar". O'zbek tili va adabiyoti, 3(1), 15-23.
2. Begmatova, N. (2021). "Ijtimoiy omillar ta'sirida semantik o'zgarishlar". Til va adabiyot ta'limi, 5(1), 112-119.
3. Karimov, F. (2018). "Leksik-semantik birliklarning ijtimoiy cheklovlari". O'zbekiston filologiyasi, 2(3), 21-28.
4. Mirzayev, S. (2022). "So'z tovushining ijtimoiy va semantik cheklovlari". Ilmiy izlanishlar, 6(2), 80-86.
5. Nazarov, T. (2017). "O'zbek tilida axloqiy me'yorlar va semantik tafovutlar". Filologiya va tillarni o'qitish, 2(4), 35-42.
6. O'tkurova, G. (2018). "Ijtimoiy cheklovlarning leksik tizimga ta'siri". O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi xabarlari, 4(1), 49-56.
7. Rustamova, D. (2020). "Madaniy qadriyatlar va til semantikasi". O'zbek tili va adabiyoti, 4(2), 71-78.
8. Salimova, M. (2019). "Jamiyatda nutq etiketi va ijtimoiy chegaralar". Zamonaviy filologiya, 3(3), 60-68.